

УДК 316.647.5.273(045)

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА І ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ»

Залановська Л.І., аспірант
Класичний приватний університет

У статті в науковому аспекті розглянуто сучасну інтерпретацію понять «толерантність», «міжетнічна толерантність» і виявлено загальні риси, які об'єднують різні тлумачення цих термінів. Уточнено зміст поняття «міжетнічна толерантність». Подано логіку виділення у сфері поняття «міжетнічна толерантність» її основних компонентів, критеріїв і рівнів вияву.

Ключові слова: толерантність, міжетнічна толерантність, компоненти, критерії, рівні вияву.

В статье в научном аспекте рассмотрена современная интерпретация понятий «толерантность», «межэтническая толерантность» и выявлены общие черты, которые объединяют различные толкования данных терминов. Уточнено содержание понятия «межэтническая толерантность». Представлена логика выделения в сфере понятия «межэтническая толерантность» ее основных компонентов, критериев и уровней проявления.

Ключевые слова: толерантность, межэтническая толерантность, компоненты, критерии, уровни проявления.

Zalanovska L.I. PSYCHOLOGICAL STRUCTURE AND CONCEPT OF 'INTERETHNIC TOLERANCE'

Modern interpretation of the concepts of "tolerance", "ethnic tolerance" and found commonalities that unite different interpretations of these terms are considered in the scientific aspect in the article. The author clarified the definition of what constitutes "ethnic tolerance". Presented allocation logic in the concept of "ethnic tolerance" of its basic components, criteria and levels of manifestation.

Key words: tolerance, interethnic tolerance, components, criteria, levels, manifestation.

Постановка проблеми. У сучасних умовах соціальної, економічної, політичної нестабільності сучасного світу проблема міжетнічної толерантності набуває особливої актуальності й викликає інтерес у представників різних галузей науки і практики. Міждисциплінарний статус проблеми, різноманіття й суперечливість позицій дослідників – усе це ускладнює процес систематизації уявлень і визначень феномена міжетнічної толерантності і як наслідок процес формування міжетнічної толерантності.

Ступінь розробленості проблеми. Проблему міжетнічної толерантності досліджують вітчизняні та зарубіжні дослідники, а саме: О. Грива, В. Гриньова, В. Кремень, Н. Лебедева, В. Лекторський, В. Олійник, Г. Солдатова, Т. Стефаненко, Л. Шайгерова та інші. Виділення структурних компонентів пов'язано з їхнім узагальненим характером щодо наявних теоретичних поглядів (Б. Ананьев, Г. Андреева, В. Бойченко, О. Грива, О. Кихтюк, Л. Мітіна, К. Романюк та ін.).

Метою статті є з'ясування науково-методологічних засад і підходів у вивченні міжетнічної толерантності, уточнення змісту поняття «міжетнічна толерантність» і виокремлення в структурі міжетнічної толерантності компонентів та рівнів вияву.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі основними підходами до ви-

значення поняття «етнічна толерантність» є історико-еволюційний, культурологічний, соціально-психологічний, етнопсихологічний.

Перший підхід – історико-еволюційний (Г. Солдатова). Етнічна толерантність тут розглядається як складне установочне утворення особистості, яке виражається в терпимості до чужого способу життя, чужих звичаїв, традицій, інших відчуттів, думок, ідей. Виявляється в усіляких ситуаціях міжособистісного та внутрішньоособистісного вибору, коли відомі способи вирішення проблем не спрацьовують, а нові знаходяться на стадії становлення [18].

У трактуванні поняття «етнічна толерантність» схожі позиції О. Асмолова й Н. Іванової. Вони вважають, що на індивідуальному рівні толерантність є нормою поведінки особистості. Цей рівень існування толерантної свідомості – необхідна умова стабільності суспільства, тому толерантність, критичне мислення, свобода, відповідальність особистості у відкритому суспільстві становлять фундамент демократії й створюють умови для розвитку суспільства вперед [15].

Другий підхід – культурологічний. Він показує відмежованість етнотолерантності від природи як системи особливих інститутів, символів, норм і стосунків, ілюструє явище як спосіб життя людей, що має ба-

гатофакторну детермінацію. Один із представників цього підходу – С. Шпунтов, не погоджується з наявними визначеннями терміна, відзначає їх вузькість, вважає, що неправомірно обмежувати дію етнічної толерантності лише рамками міжетнічних стосунків. Згідно з думкою автора, етнічна толерантність – це «терпиме ставлення етнічної спільноти або окремого її представника до будь-якої несхожості: цінностей, норм, способу життя, поведінки, традицій, відчуттів, думок, ідей, переконань» [17, с. 139–151].

Третій підхід – соціально-психологічний (Ю. Івкова). Сутність його полягає в розумінні етнічної толерантності як соціально-психологічної установки. Етнічна толерантність розуміється як соціально-психологічна характеристика, що виявляється в мірі прийняття/неприйняття представників інших етнічних груп. Розглядаючи етнічну толерантність як комплекс установок, автор виділяє в її структурі такі компоненти:

- когнітивний (уявлення про інші етнічні групи, їхню культуру, міжетнічні стосунки; знання про феномен толерантності, права людей незалежно від етнічної належності);

- емоційний (ставлення до інших етнічних груп);

- поведінковий (конкретні акти толерантного/інтолерантного реагування, що виявляються в прагненні спілкуватися або демонструвати агресію стосовно представників інших етнічних груп) [5, с. 11].

Четвертий підхід – етнопсихологічний (Г. Солдатова, Л. Шайгерова, О. Шарова). Етнічна нетерпимість трактується авторами як «реально значуща форма виявів кризових трансформацій етнічної ідентичності» [18, с. 184]. Такою формою, на їхню думку, є гіперболізована етнічна ідентичність або гіперідентичність. Уважається за необхідне співіснування позитивного образу власної етнічної групи з позитивним ставленням до інших груп, що становить баланс толерантності щодо власної й інших етнічних груп. Отже, позитивна етнічна ідентичність розглядається авторами як умова самостійного розвитку й існування етнічної групи, з одного боку, і як умова мирної міжкультурної взаємодії в полікультурному світі – з іншого [19].

Г. Тавадов використовує термін «національна толерантність», під яким розуміє «специфічну рису національної вдачі, духу народу, що є невід'ємним елементом структури менталітету, орієнтується на терпимість, відсутність або послаблення реакції на який-небудь несприятливий фактор у міжнаціональних стосунках» [20, с. 401].

У будові феномена толерантності особистості виділяється два компоненти: сенсуальна та диспозиційна толерантність. Сенсуальна толерантність – це терпимість, черствість, яка пов'язана зі стійкістю особистості до впливів середовища, із послабленням реагування на якісь несприятливі фактори, зокрема негативні впливи суб'єктів міжособистісної діяльності за рахунок зниження чуттєвості. Диспозиційна толерантність розглядається й описується як позиція, установка, світосприйняття, які виявляються на когнітивному, афективному й поведінковому рівнях особистості [16].

А. Зімбулі виділяє три чинники морального виміру толерантності. Перший – конкретність (внутрішній стан людини, соціальний фон, дисбаланс між очікуванням і сприйнятим фактом). Другий – інструментальність (пов'язаність з іншими моральними цінностями). Третій – внутрішнє напруження. Кордон визначається специфікою вияву особистістю толерантності. Ведучи мову про толерантність, людина має право виявляти терпиме ставлення до всього, якщо це загрожує особистості, колективу, соціуму. У випадку погрози як фізичної дії, ідеології кордон толерантності звужується. За толерантності кордон ширший. Отже, за толерантності поріг чутливості особистості значно менший, тобто толерантність постає як пасивна форма реагування. Терпимість передбачає наявність стриманості, терплячості, розуміння й, в остаточному підсумку, прийняття. Розширення свідомості від стриманості – витриманості до прийняття «іншого», «іншого», ніж «я», робить світосприйняття більш багатовимірним, цілісним, отже, адекватнішим реальності [4, с. 23–27].

Г. Кожухар пропонує розглядати толерантність у міжособистісній взаємодії кризь призму взаємозв'язку толерантності й конфлікту. Головну функцію толерантності можна розуміти як направлення розвитку потенційно конфліктної ситуації до її конструктивного вирішення. Автор пропонує структурно-динамічну модель толерантності в міжособистісній взаємодії, яка містить три рівні вияву толерантності:

- 1) диспозиційний – рівень фундаментальних базових установок, сформований на основі ціннісно-змістової системи особистості, яка містить також систему відносин зі світом та іншими людьми;

- 2) рефлексивний – безпосереднє реагування на зовнішню ситуацію «тут і зараз». Цей рівень містить пласти як несвідомих установок, когніцій і стереотипів, так і усвідомлення та рефлексивні процеси. Саме на цьому рівні відбувається процес соціальної

перцепції, який є феноменальним виявом толерантного/інтолерантного сприйняття партнера;

3) поведінковий – конкретні акти толерантного реагування в різних поведінкових формах (критичний діалог, кооперативна взаємодія) [8, с. 3–12]

Отже, Г. Кожухар розглядає міжособистісну толерантність як складний багаторівневий багатокomпонентний процес, сутність якого криється у свідомій і ціннісно-осмисленій інтра- й інтерпсихічній активності, що включає самовизначення та мобілізацію психологічних ресурсів з метою переборення емоційно-когнітивного дисонансу, пов'язаного зі сприйняттям партнера по спілкуванню. Цей процес зумовлює стан готовності сприймати й розуміти іншу людину як унікальну особистість і вступати з нею в діалогічні стосунки як із співрозмовником, що забезпечує спільні позитивні зміни (саморозвиток) його учасників [9].

Систематизація поняття толерантності в психології та визначення його релевантного поля дає змогу виокремити основні лінії в тлумаченні етнічної толерантності, адже остання несе на собі значний відбиток загальної толерантності особистості. Вивчення поняття толерантності в межах етнічної психології продемонстровано в працях Н. Лебедевої [11; 12; 13], яка зазначає, що етнічна толерантність є основоположною запорукою мирного існування суспільства: «... міжкультурна толерантність, терпимість – ось до чого має йти й поступово йде людство. У результатах групових міжкультурних контактів: геноциді, асиміляції, сегрегації та інтеграції – можна побачити єдину послідовну лінію, що показує, як люди поступово «вчилися» уживатися з неподібними до них людьми, як здійснювався перехід від повної нетерпимості до культурних відмінностей до дедалі більш складних і толерантних форм взаємодії. Соціальної і крос-культурної психології ще належить зрозуміти, що саме забезпечує повноцінний контакт культур, який не призводить до збитку жодної з них» [12, с. 11].

Дослідження етнічної толерантності в багатонаціональному колективі було проведено Д. Клоковим. Він розкриває поняття етнічної толерантності через психолого-акмеологічну особливість толерантності особистості загалом. Етнічна толерантність особистості може розвиватися, якщо створюються умови для спільної соціально-значущої діяльності в разі забезпеченні збігу ієрархічності ціннісних орієнтацій, особистісних змістових утворень і актуальних потреб, які формують корпоративну ідентичність етноконтактних груп. Відсутність

принаймні одного з цих компонентів у процесі міжетнічної взаємодії в багатонаціональному колективі призводить до розвитку інтолерантності [10].

Феномен «етнічна толерантність» також може розглядатися крізь ціннісну сферу окремої особистості й усієї етнічної групи. Саме цей аспект особистості становлять індивідуальні цінності, які інтегрують поведінку та переживання окремої людини. Нормативну поведінку етнічної групи визначає єдність у групі. Важливим є збіг особистісних і групових цінностей, а також їхнє спрямування на поєднання та визнання цінностей інших етнічних груп [6; 10].

Ю. Талліна розглядає етнічну толерантність як соціальну цінність, яка може бути подана у двох формах: суспільний ідеал (толерантність як етнічна властивість) і цінність, що об'єктивується в наочному втіленні цього ідеалу. В останньому випадку етнічна толерантність перетворюється в соціальну характеристику й норму в суспільній свідомості. Окрім того, толерантність розглядається як складова етнічного характеру українського народу, що тісно пов'язана з інтровертованістю [21].

Отже, етнічна толерантність, подібно до толерантності загалом, розглядається в контексті особистості та її функціонуванні в групі. Тому в значній кількості досліджень етнічна толерантність пов'язана з поняттям ідентичності особистості, етнічної ідентичності зокрема. Так, О. Бичко вважає, що ідентичність є найбільшою та найсильнішою ланкою соціальної ідентичності особистості. Це визначається стійкістю етносу як соціальної групи, адже етнічність передається з покоління в покоління, ніхто не може вибирати етнічну групу, до якої бажав би належати [2].

Л. Почебут визначила п'ять рівнів етнічної толерантності: високий позитивний, середній позитивний, нормальний, середній негативний, високий негативний [22]. Нормальна етнічна толерантність визначається в межах етнічної ідентичності, тобто повного прийняття представників іншої національності. Етнічна толерантність детермінується освітою, інакше кажучи, особи, які отримали гуманітарну освіту, виявляють вищий рівень етнічної толерантності, порівняно, наприклад, із представниками військових професій. Останнім, на думку вченої, притаманний негативний рівень етнічної толерантності.

Своїми дослідженнями вона визначає низку особистісних характеристик, які значною мірою пов'язані з етнічною толерантністю. До них належать агресивність і жага до ризику. Люди, яким властива підвищена

агресивність, схильні до вияву негативної етнічної інтолерантності. Люди, котрі звикли ризикувати, виявляють високу етнічну толерантність. Згідно з припущеннями Л. Почебут, висока етнічна толерантність цих людей пов'язана зі здатністю ефективно долати бар'єри міжетнічної взаємодії [22].

С. Баранов у статті «Етнічна толерантність» [1] виокремлює такі типи міжетнічної толерантності: активна толерантність (відкрита готовність до міжетнічного контакту); пасивна толерантність (нерегулярність міжетнічних контактів, схильність до спілкування з представниками своєї національності й збереження позитивного ставлення до представників інших етнічних груп); толерантність вибіркова (міжетнічний контакт за якоюсь ознакою – мова, релігія, культурні особливості); толерантність примусова (міжетнічні контакти виникають під тиском обставин і мають виключно діловий характер); інтолерантність (категоричне небажання взаємодіяти з людьми іншої культури).

Отже, результати теоретичного аналізу наукової літератури з проблеми толерантності загалом та етнічної толерантності зокрема в різних галузях психології свідчать про те, що стрижневим у цьому понятті є особистісний аспект. Адже в психології особистості толерантність розглядається через мотиваційну й аксіологічну сферу особистості, її самоактуалізацію та саморозвиток. У соціальній психології – через особливості міжособистісної взаємодії; у педагогічній і віковій психології – через розвиток особистості; в етнічній психології – через особистість як представника певної етнічної групи й національно-культурного простору.

До основних понять, через які визначається етнічна толерантність у психологічній літературі, належать такі: чинник безконфліктної, ефективної взаємодії; особистісна та соціальна цінність; вияв етнічної ідентичності особистості на рівні норм.

О. Кихтюк пропонує розглядати етнічну толерантність у контексті функціонування цілісної особистості в сукупності пізнавальної, емоційної й мотиваційно-вольової сфер. Вона вважає, що структурні компоненти концептуальної моделі етнічної толерантності повинні містити когнітивні, афективні та конативні характеристики стосовно не лише інших етнічних груп, а й своєї нації.

Учена пропонує структурну модель етнічно толерантної особистості, яка містить три основних компоненти: когнітивний (знання та уявлення про психічний склад, етнічні стереотипи, національний характер

і етнічні конфлікти); афективний (комунікативні, практичні, глоричні й альтруїстичні емоції); конативний компонент (міжетнічна спрямованість і міжетнічні інтереси) [7].

У визначенні змістового наповнення цих компонентів учена виходила з думки Л. Засекоїної про те, що під час вивчення етнічної толерантності доцільно враховувати особливості етнічної ідентичності особистості: як саме етнічна ідентичність впливає на міжособистісну взаємодію. Адже толерантне ставлення до інших етнічних груп можливе лише за умови сформованої власної позитивної етнічної ідентичності, бо поважати інших неможливо без поваги до себе як носія етнічних цінностей і представника конкретного національно-культурного простору. Незнання чи повна відсутність рефлексії щодо свого етнічного походження становить основу етнічної байдужості особистості, що є двовекторною: як стосовно до інших, так і щодо себе.

Як стверджує Г. Солдатова, негативну й позитивну етнічну ідентичність відділяє рівень норми; при цьому негативна етнічна ідентичність подана етніцизмом, етноізоляцією та етнофанатизмом, які створюють ґрунт до породження ксенофобного мислення й поведінки [19].

Подібна думка спостерігається в працях Д. Леонтьєва, де зазначається, що позитивна ідентичність особистості, зокрема етнічна ідентичність, є стримувальним бар'єром для вияву інтолерантності. Адже позитивна ідентичність породжує такий образ власного «Я», який не потребує «самовиправдовування чи самоствердження за рахунок інших» [14].

Н. Лебедева також зазначає, що позитивна етнічна ідентичність є основою етнічної толерантності. У нормі для групової свідомості притаманний тісний внутрішній зв'язок між позитивною груповою ідентичністю й між груповою толерантністю. У несприятливих умовах цей зв'язок може розпадатися і навіть набувати протилежного значення [12].

У межах різноманітних підходів до визначення структури поняття «міжетнічна толерантність» можна вирізнити певні загальні риси, що характеризують у структурі толерантності такі компоненти, як когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний.

Когнітивний компонент поняття міжетнічної толерантності виділяється на основі пізнавального критерію – знань про сутність основних складових міжетнічної толерантності.

Показниками цього критерію є такі:

1) сукупність уявлень і знань про етнічні групи різного рівня, їхні особливості й

принципові відмінності від інших людських спільнот;

2) знання та розуміння власної етнічної належності, знання своїх прав і обов'язків;

3) уявлення про можливості саморозвитку та становлення свідомості й самосвідомості;

4) здатність до діалогу та діалогічного мислення, у процесі реалізації яких здійснюється безпосередній особистісний контакт, розширюються можливості уявлень і набуття знань.

Емоційно-ціннісний компонент характеризується у своєму змісті мотивацією необхідності шанобливих стосунків, соціальної відповідальності, подолання негативних стереотипів і відмови від упереджень і визначається критерієм ціннісної настанови на потенційно культурну й толерантну людину – найвищу цінність світу. Ціннісний підхід, адекватність оцінювання різних виявів особливостей інших етнічних груп, здатність здійснювати порівняльний аналіз індивідуальних і загальнолюдських цінностей визначаються за такими показниками:

1) суб'єктивні параметри особистості, котра, залежно від свого психічного складу, динаміки нервових процесів, емоційної реакції на «знаковість» і вияву індивідуальних якостей, уподобань, настрою, характеру міжетнічних стосунків, оцінює себе, інших та ситуацію в тій або іншій мірі адекватності;

2) моральна вихованість – доброзичливість, увічливість, терплячість, емпатія й відчуття партнера, адекватне уявлення про внутрішній світ і переживання іншої людини.

Поведінково-діяльнісний компонент відображає вже реалізоване та усвідомлене вміння керувати своїми вчинками й діяльністю, здатність до гуманної взаємодії з іншими людьми на основі знаходження відповідних засобів спілкування та розуміння особливостей їхнього «внутрішнього світу». Критеріями стосовно цього компонента є вміння аналізувати причини, визначати можливі наслідки й вирішувати конфліктні ситуації на основі толерантної поведінки та організації відповідної діяльності.

Показниками поведінково-діялісного компонента є такі:

1) вияви толерантності, правильне оцінювання рівня досягнення толерантності міжетнічних стосунків у різних ситуаціях;

2) усвідомлений вияв неупередженості, слідкування не тільки за своїми конкретними вчинками та зовнішніми реакціями поведінки, а також за словами, інтонацією й виразом обличчя;

3) дивергентність, гнучкість, критичність мислення й мобільність, автономність і динамічність поведінки;

4) стійкість і емоційна стабільність, які надають людині можливості в будь-яких умовах зберігати і, якщо стає потрібним, мирно відстоювати свої позиції;

5) соціальна активність, адаптованість і соціальний оптимізм, які є запорукою й утіленням соціальної відповідальності;

6) глибокий аналіз ситуації, упевненість в адекватності своїх уявлень, оцінок і вибору реакцій поведінки й практичних дій [3, с. 137–146].

Таблиця 1

Психологічна структура міжетнічної толерантності

Компоненти	Рівні вияву
Когнітивний (сукупність знань про міжетнічну толерантність)	Гностичний: - знання та уявлення про психічний склад етносів; - знання та уявлення про етнічні стереотипи; - знання та уявлення про етнічні конфлікти; - знання та уявлення про національний характер
Емоційний (зовнішній вияв міжетнічної толерантності)	Афективний: - загальна емоційність; - самоконтроль і саморегуляція емоцій; - здатність до емпатії
Особистісний (інтегральна властивість цілісної індивідуальності людини)	Мотиваційно-ціннісний: - спрямованість особистості; - потреба як спонукальна дія; - цінність як система ціннісних орієнтацій; - ригідність як характеристика особистості
Конативний (конкретні акти толерантного/інтолерантного реагування, що виявляються в особливостях міжетнічної комунікації)	Поведінковий: - комунікативність у спілкуванні; - комунікативна взаємодія; - комунікативна настанова
Етнічно-орієнтований (як етнічна норма)	Ідентифікаційний: - ціннісна орієнтація як тенденція належності до певної культури; - етнічна ідентичність

Підґрунтям для виокремлення компонентів і рівнів вияву міжетнічної толерантності для нас слугували дослідження В. Бойченко, О. Гриви, О. Кихтюк, К. Романюк.

Спираючись на вищезазначені праці науковців нами були виділені такі компоненти міжетнічної толерантності й рівні їх вияву (таблиця 1).

Отже, компонентами міжетнічної толерантності є когнітивний, емоційний, особистісний, конативний і етнічно-орієнтований, які виявляються на гностичному, афективному й мотиваційно-ціннісному, поведінковому та ідентифікаційному рівнях.

Зміст когнітивного компонента (гностичного рівня вияву) включає таке: знання, усвідомлення ідей про цінність ненасильства, толерантної культури (орієнтацію на творення й позитивну взаємодію, самоконтроль, усвідомлення результату дій); знання про права людини та кордони толерантної культури (допустимість у межах моральності); знання про своєрідність іншої групи. Когнітивний блок пов'язаний із організацією процесу накопичення й систематизації знань про толерантну культуру як однієї з основних цінностей.

Зміст емоційного компонента (афективного рівня вияву) полягає в здатності долати дратівливість, невитриманість, виявляти витримку, самовладання, самоконтроль і саморегуляцію, а в роботі над собою виражається в емпатії, любові, повазі. Терпіння як психологічний механізм надає можливість знизити поріг чутливості до несприятливих факторів.

Зміст особистісного компонента (мотиваційно-ціннісного рівня вияву) полягає в тому, що емоційне осягнення об'єкта або інформації на рівні прийняття або неприйняття відбувається в процесі впливу на емоції й почуття, а це сприяє усвідомленню ціннісних властивостей об'єкта, наданню йому індивідуального контексту. Цей блок пов'язаний із засвоєнням ненасильства як цінності з проголошенням смислів добра, віротерпимості, смирення тощо.

Зміст конативного компонента (поведінкового рівня вияву) полягає в тому, що культура толерантності як загальнолюдська цінність є регулятором діяльності й поведінки і це не випадкове, епізодичне явище, а стійке утворення, яке виявляється у взаєминах із оточуючими людьми, в особливостях комунікації та комунікаційних настанов. Отже, конативний компонент – загальні й специфічні комунікативні уміння, які дають змогу успішно встановлювати контакт із співрозмовником, адекватно пізнавати його внутрішні стани, керувати ситуацією взаємодії з ним.

Етнічно-орієнтований компонент (ідентифікаційний рівень вияву) включений до структури як етнічна норма та являє собою толерантність як цінність, що має пріоритетне значення для особистості. До цього компонента належить ступінь сформованості репертуару ідентичностей у сферах можливого вияву толерантності.

Висновки. Міжетнічна толерантність – складне особистісне утворення, яке надає особистості можливість вільно й успішно взаємодіяти з іншими людьми в полікультурному суспільстві.

Міжетнічна толерантність складається з компонентів, які входять до її структури, а саме: когнітивний, емоційний, особистісний, конативний і етнічно-орієнтований. Важливим моментом у теоретико-методологічному аналізі поняття міжетнічної толерантності є пошук адекватної кореляції між компонентами, що забезпечить об'єктивне відтворення реальності в суспільстві.

Перспективи подальших досліджень полягають в експериментальному дослідженні виділених компонентів міжетнічної толерантності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранов С.Т. Этническая толерантность / С.Т. Баранов // Сборник научных трудов Северо-Кавказского государственного технического университета. Серия «Гуманитарные науки» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://science.ncstu.ru/articles/hs/2006_03/phil.
2. Бичко О.В. Профілі Української ідентичності. Соціально-психологічний аналіз : [монографія] / О.В. Бичко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – 281 с.
3. Вербицький О.В. Структура та зміст поняття «міжетнічна толерантність» / О.В. Вербицький // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2013. – Вип. 17 (1). – С. 137–146.
4. Зимбули А.Е. Почему терпимость и какая терпимость? / А.Е. Зимбули // Вестник СПбГУ. – 1996. – № 3. – С. 23–27.
5. Ивкова Ю.П. Формирование этнической толерантности старшеклассников в деятельности классного руководителя : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Ю.П. Ивкова. – Петрозаводск, 2006.
6. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея – Н.В., 2009. – 512 с.
7. Кихтюк О.В. Експериментальна програма з формування етнічної толерантності у студентської молоді / О.В. Кихтюк // Соціальна психологія. – К. : Вид-во Українського центру політичного менеджменту. – 2010. – № 1. – С. 152–161.
8. Кожухарь Г.С. Проблема толерантности в межличностном общении / Г.С. Кожухарь // Вопросы психологии. – 2006. – № 2. – С. 3–12.
9. Кожухарь Г.С. Формы межличностной толерантности: критериальные признаки и особенности /

Г.С. Кожухарь // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – № 3. – С. 30–40.

10. Клоков Д.Н. Развитие этнической толерантности личности в многонациональном коллективе : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 / Д.Н. Клоков. – Тамбов, 2005 – 266 с.

11. Лебедева Н.М. Социальная психология этнических миграций / Н.М. Лебедева. – М. : Изд-во Ин-та этнологии и антропологии РАН, 1993. – 195 с.

12. Лебедева Н.М. Теоретико-методологические основы исследования этнической идентичности и толерантности в поликультурных регионах России и СНГ / Н.М. Лебедева // Идентичность и толерантность / под ред. Н.М. Лебедевой. – М. : Изд-во Ин-та этнологии и антропологии РАН, 2002. – С. 10–35.

13. Лебедева Н.М. Этническая идентичность, статус группы и тип расселения как факторы межгрупповой интолерантности / Н.М. Лебедева, А.Н. Татарко // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – № 3. – С. 51–65.

14. Леонтьев Д.А. К операционализации понятия «толерантность» / Д.А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2009. – № 5. – С. 3–16.

15. Міріманова М. Толерантність як проблема виховання / М. Міріманова // Розвиток особистості. – 2002. – № 2. – С. 104–115.

16. Москаленко В.В. Соціальна психологія / В.В. Москаленко. – К : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.

17. Петрицкий В.А. Толерантность – универсальный этический принцип / В.А. Петрицкий // Известия СП лесотехнической академии. – СПб., 1993 – С. 139–151.

18. Солдатова Г.У. Тренинг «Учимся толерантности» / Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, О.Д. Шарова // Тренинг «На пути к толерантному сознанию» / под ред. А.Г. Асмолова. – М. : Смысл, 2000. – С. 177–239.

19. Психодиагностика толерантности личности / под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.

20. Тавадов Г.Т. Этнология / Г.Т. Тавадов. – М. : Дашков и Ко, 2009. – 408 с.

21. Талліна Ю.С. Екологічна культура українського етносу: ментальні джерела та техногенні перспективи : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.12 «Українознавство, філософські науки» / Ю.С. Талліна ; Харк. науч. унт. ім. В.Н. Карамзіна. – Х., 2005. – 19 с.

22. Почебут Л.Г. Организационная социальная психология : [учебное пособие] / Л.Г. Почебут, В.А. Чикер. – СПб. : Речь, 2002. – 298 с.